

XX. YÜZYIL BAŞLARINDA RUMELİ VE ADALARDAKİ YABANCI MÜESSESELER

Adnan ŞİŞMAN*

Özet

Osmanlı Devleti İstanbul'un fethinden sonra azınlıklara, yani Ortodoks, Ermeni ve Yahudi gibi gayr-i Müslim cemaatlere din ve vicdan serbestliği tanımıştır. Bu serbestlik ortamı içinde gayr-i Müslimlere koruyuculuk kisvesi altında destekte bulunan Fransa ilk olarak Kanuni devrinde verilen kapitülasyonlarla birlikte Osmanlı ülkelerinde birçok okul, yetimhane, hastane gibi müesseseleri kurmaya başlamıştır. XIX. Yüzyıl başlarından itibaren de Amerika ve diğer Avrupa devletleri bu dini ve ekonomik amaçlı kültür faaliyetlerine girişmişlerdir. XIX. ve XX. Yüzyıl başlarında hat safhaya varan misyonerlik, ekonomik amaçlı kültürel faaliyetleri yabancı devletlerin (Amerika, Fransa, Almanya, İngiltere, Avusturya İtalya ve Rusya) siyasî amaçlarıyla örtüşerek, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında önemli rol oynamıştır. Bu doğrultuda Osmanlı ülkesinde özellikle Hıristiyan toplulukların bulunduğu bölgelerde okullar, hastaneler, yetimhaneler, kiliseler, dispanserler açılmıştır. Bu yazıda İstanbul dışında Rumeli'de ve Adalardaki yabancı devletlerin açtıkları müesseseler Osmanlı Devleti'nin diğer yerleşim alanlarında bulunanlarla birlikte karşılaştırmalar yapılarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Misyonerlik, müessese, Amerika, Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya, İtalya

Abstract

The Foreign Organizations in Rumelia and Aegean Islands in the early Twentieth Century

Ottoman State after the conquest of Istanbul gave some religious freedoms to minorities such as Greeks, Armenians, and Jewish people. In this freedom environment, the first time French began to establish many hospitals, schools, and orphanages to reach and protect those people through capitulations. With the beginning of 19th century, United States and other European Countries began to establish the same kind of cultural, religious and economical foundations or establishments in Ottoman State. In 19 and 20th centuries, those economical, cultural and missionary religious activities corresponding the purposes of foreign countries (the United State, French, Germany, United Kingdom, Italy, and Austria) reached their peak levels and played an important role in the collapsing of Ottoman State. In this context, in the soils of Ottoman state, schools, hospitals, orphanages, churches, and dispensaries were opened by those countries mentioned above especially in the areas that Christian population were the majority. In this paper, the

---

* Prof. Dr., Uşak Üniversitesi Rektörü

foreign establishments opened by the foreign countries and found in the Aegean Islands and Trace except Istanbul were examined and compared with the other areas.

Key Words: Missionary, establishment, The United State, Germany, United Kingdom, French, Austria, Italy

XIX. ve XX. Yüzyıl başlarında Amerika, Fransa, Almanya, İngiltere, Avusturya, İtalya ve Rusya'nın Osmanlı Devleti topraklarında çok sayıda okul, hastane, yetimhane, kilise, dispanser gibi kültürel ve sosyal müesseselerinin varlığına ilişkin araştırmalar bulunmaktadır(Şişman, 2006; Çetin, 1984: 316-324; Çetin, 1983: 189-219; Kodaman, 1986: 391- 400; Haydaroğlu, 1990: 71; Vahapoğlu, 1990; Akyüz, 1981: 87-96; Ortaylı, 1981: 87-96; Kocabaşoğlu, 1989; Tozlu, 1991; Büyükkarcı, 2002; Sezer, 1999; Mutlu, 2005). Osmanlı Devleti İstanbul'un fethi sonrası azınlıklara, gayr-i Müslim cemaatlere din ve vicdan özgürlüğü tanımıştır. Bu ortam içinde ilk olarak Fransa Kanuni devrinde verilen kapitülasyonlarla birlikte Osmanlı ülkesinde kendi müesseselerini kurmaya başlamıştır. XIX. Yüzyılda Amerika, Almanya, İngiltere, Avusturya, İtalya ve Rusya da misyonerlik teşkilâtları kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklardan yararlanarak kendi müesseselerini açmışlar ve dinî bakımdan Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanları paylaşma yarışına girmişlerdir.

Adnan Şişman'ın *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri* adlı kitabına göre XX. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti topraklarında 266'sı okul, 22'si kilise, 15'i yetimhâne, 4'ü hastane/dispenser, 2'si ev-mesken, 1'i de çocuk yuvası olmak üzere 310 Amerikan müessesesi vardır. Fransızların ise Osmanlı topraklarında okul, kolej, kurs ve matbaaları ihtiva eden 878 eğitim müessesesi, destgâh, hayrathane, darülaceze, çocuk bakımevi, çocuk yuvasını içeren 101 sosyal müessese, manastır, kilise, mabet ve mezarlıkları kapsayan 745 dinî müessese, 70 yetimhane, hastane, dispanser olarak 170 sağlık müessesesi, 69 ikametgâh, 4 sivil toplum müessesesi ve 3 ziraat müessesesi olmak üzere toplam 2.040 müessesesi bulunmaktadır. Almanya'nın I. Dünya Savaşı öncesine kadar Osmanlı Devleti'nde 39 okul, 6 kilise - mabet - ibadethâne, 6 yetimhâne, 9 hastane - Dâr-ü'l-aceze - tedâvi bi'l-hava, 9 ikâmetgâh-misafirhâne, 4 kabristan, 1 ziraat müessesesi ve 7 arsa olmak üzere rastlanabilen Alman müesseselerinin toplam sayısı 81'dir. 83 okul, 8 kilise, 2 mabet, 1 ibadethane, 2 yetimhane, 4 hastane, 9 dâr-üt-tedâvi, 1 dâr-üş-şifâ', 1 İncil Cemiyeti İdârehânesi, 1 dâr-ül-hayr, 4 kabristan olmak üzere ruhsatlı İngiliz müesseselerinin toplam sayısı 116'dır. Avusturya'nın Osmanlı Devleti topraklarında 47 müessesesi vardır. Yine İtalyanlara ait olarak toplam 47 müessesenin mevcudiyeti ortaya çıkarılabilmektedir. Rus müesseselerinin toplam sayısı 100'ü aşkındır(Şişman, 2006: 352, 356, 358-361).

XIV. yüzyılda Rumeli'ye geçen, sonraki yüzyıllarda da aralıksız fetihler ve uyguladığı istimalet politikası ile Balkanlar'ı fetheden Osmanlı 500 yılı aşkın bir süre bölgede hâkimiyetini aralıksız sürdürmüştür. Hiç şüphe yok ki böylesi bir idare ve süre dünya tarihinde eşine az rastlanır bir durumdur. Zira birbirinden farklı etnik ve dini kimliklerin bulunduğu bu coğrafya XX. Yüzyılın sonlarında kanın oluk oluk aktığı bir bölge iken beş asır boyunca huzurun ve barışın yeşerdiği topraklardı.

Yüzyıllarca süren barış iklimi 1789'dan itibaren bozulmaya başladı. Fransız İhtilali'nin getirdiği Ulusal Devlet modeli Osmanlı hâkimiyetinde asırlarca yaşayan ancak millî kimliklerini unutmayanların başını döndürmeye yetti. Balkanlara dalga dalga yayılan milliyetçilik akımı tesiriyle kendi devletlerini kurmak isteyen milletler 1829'dan itibaren ayaklanmaya başladılar. Bazı Avrupa devletlerinin de desteğini alarak şiddeti artan isyanlar 1913'de Arnavutluk'un bağımsızlığıyla sona ermiştir.

Osmanlı Devleti'nin idari gücünü kaybetmeye başladığı devirde Avrupa devletlerinin neredeyse tamamı Osmanlı ülkesinin topraklarına göz dikmiş durumdaydı. Arap Yarımadası'ndan, Orta Doğu'ya, Kuzey Afrika'dan Balkanlara kadar yayılmış olan Osmanlı'dan bir şeyler alma yarışı gittikçe tırmanıyordu. Özellikle Rusya, Fransa, İngiltere, Amerika, Avusturya, birliklerini tamamlamalarıyla beraber bu yarışa katılan Almanya ve İtalya kendi çıkarları doğrultusunda faaliyetlerine başlamışlardı. Bu kimi zaman alenen silahlı isyana destek kimi zamanda ele geçirilmek istenen milletin hamisi rolünü oynamak oluyordu.

XIX. Yüzyılda Balkan topraklarını ele geçirmek büyük devletlerin en önemli gayesi haline geldi. Zira bugün olduğu gibi geçmişte de Balkan Yarımadasına sahip olan devlet, Avrupa'yı ve o dönemki Çarlık Rusya'yı kontrol etme imkânına sahip olabilirdi. Sömürge yollarını korumak isteyen İngiltere Balkanlarla yakından ilgilenmeye başlarken, kendine yeni sömürgeler kurmak isteyen Fransa Balkanlara sızmak için elinden gelen çabayı gösteriyordu. En önemli çekişme ise Avusturya ile Rusya arasında yaşanmaktaydı. Sıcak denizlere inmek isteyen her iki devlet mutlak suretle bu bölgeye hâkim olmak zorundaydı. Balkanları parçalamak ve ele geçirmek için sadece silahlı yöntemler uygulanmıyordu. Bölgenin dağınık etnik ve dini durumu büyük devletlere başka fırsatlar da tanıyordu. Slavlaştırma politikası, Katolikleştirme, Protestan etkisini arttırma gibi daha can alıcı noktalardan mücadeleler devam ediyordu. Bu gayeleri hayata geçirmek ise sadece eğitim yolu ile mümkün olabilirdi. Her devlet kendi planı doğrultusunda bir bölgeyi tutmuş ve yoğunlaşmıştı. Söz konusu devletler Balkanlarda okullar ve kiliseler açmışlar, amaçları doğrultusunda eğitim faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir.

Amerika'nın Balkan topraklarında XX. Yüzyıl başlarında mevcut müesseseleri sayısı 5 olmakla birlikte Rumelihisarı'nda *Robert Koleji*, Kumkapı'da *Misyoner Mektebi*, Fincancılar yokuşundaki "*İncil cemiyetine mahsus daire ve müstemilâti (Bible House)*" ve *Gedikpaşa Amerikan Mektebi* ile Manastır(Bugün Makedonya'da Bitola şehri)'de bir *Amerikan Kız Okulu* olmak üzere bunların 4'ü İstanbul'da, 1'i de Manastır'dadır. Amerika'nın XX. Yüzyıl başlarında Balkanlarda sahip olduğu müessese miktarı Osmanlı ülkesindeki toplam Amerikan müesseselerinin % 6'sına tekabül etmektedir.

Fransa'nın İstanbul dâhil olmak üzere Balkan topraklarında 86 eğitim kurumu, 126 dini kurum, 56 Sosyal ve sağlık kurumu olmak üzere toplam 268 müessesesi vardır. Osmanlı ülkesindeki toplam Fransız müesseselerinin içinde bu oran % 13'e tekabül etmektedir. İstanbul Avrupa yakası ve Balkanlar'daki Fransız müesseselerinin yerleşim yerlerine göre dağılımı aşağıda tablo halinde gösterilmiştir;

İstanbul Avrupa Yakası ve Balkanlar'daki Fransız Kurumları

	Eğitim Kurumu	Dini Kurum	Sosyal ve Sağlık Kurumu	Toplam
İstanbul-Pangaltı	3	2	4	9
İstanbul-Şişli	1	1	7	9
İstanbul-Feriköy	6	12	5	23
İstanbul -Galata	5	7	6	18
İstanbul-Beyoğlu	13	17	10	40
İstanbul-Aynalıçesme	1	2	2	5
İstanbul-Kumkapı	4	6	1	11
İstanbul-Ayastefanos (Yeşilköy)	5	6	-	11
İstanbul-Galata	-	1	-	1
İstanbul-Ortaköy	1	2	-	3
İstanbul-Bebek	3	4	4	11
Edirne ve Karaağaç	8	10	5	23
Gelibolu	3	6	2	11
Nusretli	2	4	1	7

Selanik	4	1	-	5
Biga Sancağı	3	3	2	8
Cezayir-i Bahr-i Sefid (Kıbrıs)	12	22	4	38
Rodos	6	7	3	16
Sakız (Şehir)	2	6	1	9
Sakız-Talaros	-	1	-	1
Sakız-Saklavya	-	1		1
Midilli	2	6	-	8
Sisam	2	-	-	2
Toplam	86	126	56	268

Almanların müesseselerinin bulunduğu yerler İstanbul, Edirne-Karaağaç ve Selanik'tir. Toplam müessese sayısı 11'dir. Bunlardan 8'i eğitim, 1'i dini, 1'i de sosyal kurumdur. Osmanlı ülkesindeki toplam Alman müesseseleri arasında Balkanlardaki Alman müesseseseleşme oranı % 14'tür. İstanbul Avrupa yakası ve Balkanlar'daki Alman müesseselerinin yerleşim yerlerine göre dağılımı aşağıda sunulmuştur;

İstanbul Avrupa Yakası ve Balkanlar'daki Alman Kurumları

	Eğitim Kurumu	Dini Kurum	Sağlık ve Sosyal Kurum	Toplam
İstanbul-Beyoğlu	1			1
İstanbul-Yedikule	1			1
İstanbul-Galata	1			1
İstanbul-Galata	1			1
İstanbul-Galata	1			1
İstanbul-Bebek			1	1
İstanbul-Beyoğlu			1	1
Edirne-Karaağaç	1			1

Selanik	2	1		3
Toplam	8	1	2	11

İngiltere İstanbul, Rodos ve Selanik’te 6 eğitim, 3 dini, 4 sağlık ve sosyal kurum tesis etmiştir. Toplam 13 İngiliz kurumunun Osmanlı ülkesindeki genel mevcuda oranı % 11’dir.

İstanbul Avrupa Yakası Ve Balkanlar’daki İngiliz Kurumları

	Eğitim Kurumu	Dini Kurum	Sağlık ve Sosyal Kurum	Toplam
İstanbul-Beyoğlu	3	1		4
İstanbul-Galata		1	1	2
İstanbul-Ortaköy	1	-	-	1
İstanbul-Nişantaşı	1	-	-	1
İstanbul-Kumkapı	-	-	3	3
Rodos	-	1	-	1
Selanik	1	-	-	1
Toplam	6	3	4	13

Osmanlı Devleti toprakları üzerinde kendi müesseselerini kuran devletlerden biri de Avusturya’dır. Avusturya bu yöndeki faaliyetlerine öncelikle Kosova ve İşkodra vilâyetlerinde yaşayan Katolik tebaayı himaye etme hakkı olduğunu iddia ederek başlamıştır (Mutlu, 2005: 67). En eski Avusturya müessesesi kaynaklarda hakkında ayrıntılı bilgiye rastlayamadığımız 1850’den beri İstanbul’da bulunan Avusturya Milli Okulu’dur (Büyükkarcı, 1995: 41-42). Avusturya’nın XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Ülkesi’nde toplam 47 müessesesi vardır. Bunun 39’u İstanbul, Edirne ve İşkodra’dadır. Bu rakam genele göre % 82’ye tekabül etmektedir. Bunlar da aşağıda gösterilmiştir;

İstanbul Avrupa Yakası ve Balkanlar’daki Avusturya Kurumları

	Eğitim Kurumu	Dini Kurum	Sağlık ve Sosyal Kurum	Toplam
İstanbul	6	-	-	5

Edirne	2	-	-	2
İşkodra	31	-	-	31
Toplam	39	-	-	39

İlk İtalyan Okulu 1861 yılında İstanbul'daki İtalyan azınlığı çocuklarının eğitimi için bir erkek okulunun kurulmasıyla faaliyete başlamıştır(Haydaroğlu, 1990: 148). Zühdü Paşa 1894 tarihli raporunda İstanbul'da 9, İşkodra'da 6, Kosova ve Yanya'da 1'er İtalyan okulu olduğunu yazmaktadır(Şişman, 1992: 59-62). XX. Yüzyıl başlarında ise Arşiv Kayılarına göre Osmanlı topraklarında toplam 41 okul, 2 kurs, 4 yetimhane olmak üzere 47 İtalyan kurumu mevcuttur. Bunların Osmanlı ülkesindeki toplam İtalyan kurumları sayısının % 53'üne tekabül eden 26'sı İstanbul ve Balkanlardaki müesseselerdir.

İstanbul Avrupa Yakası ve Balkanlar'daki İtalyan Kurumları

	Eğitim Kurumu	Dini Kurum	Sağlık ve Sosyal Kurumları	Toplam
İstanbul	17	-	-	17
Rodos	2	-	-	2
Selanik-Arnavutluk-Edirne	5	-	1	6
Yanya	1	-	-	1
Toplam	25	-	1	26

1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusya, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ortodoksların hamiliğini üstlenmiştir. Bu tarihten sonra Panslavizm politikası ve dini liderlik kisvesi altında Balkanlı milletlerin milliyetçilik ayaklanmalarında ve Osmanlı Devleti ile savaşlarında başrol oynamış, Sırp ve Yunan Devletlerinin kurulmasını gerçekleştirmiştir. Rusların İstanbul ve Balkanlardaki müesseseleri sayısı Osmanlı ülkesindeki toplam Rus kurumları içinde % 5'lik bir dilimin üstündedir.

İstanbul ve Balkanlar'daki Rus Kurumları

	Eğitim Kurumu	Dini Kurum	Sağlık ve Sosyal Kurum	Toplam
İstanbul	1	-	-	1

İşkodra	2	-	-	2
Yanya	3	-	-	3
Toplam	6	-	-	6

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 1815'den itibaren Almanya'nın ve İtalya'nın millî birliklerini kurmalarına engel olmak istemiş fakat bunu başaramamıştır (Armaoğlu, 1986: 21). Böylece batısında Almanya, güneyinde de İtalya birer devlet olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun diplomatik faaliyetlerini Balkanlara ve Adriyatik'e yöneltmesine ve topraklarını bu bölgede genişletmesine neden olmuştur. Ayrıca sömürgecilik yarışında geri kalan Avusturya, İtalya'nın Akdeniz'deki sömürgecilik faaliyetlerini engellemek de istemektedir.

Panslavizm politikası ile Balkanlara inmek isteyen Rusya, İtalya'dan sonra Avusturya'nın ikinci rakibi olmuştur. Bu durum ister istemez Avusturya-Macaristan'ı Almanya'ya yaklaştırmıştır. Zaten Almanya da hem Fransa'yı yalnız bırakmak, hem de Ruslara karşı Avusturya ile ittifak yapmak istemiştir.

Öte yandan İtalya, Avusturya'ya karşı irredantizm politikası izliyordu (Armaoğlu, 1975: 193). Buna göre Avusturya sınırları içinde bulunan ve İtalyanlarla meskûn olan toprakları İtalya almak istiyordu. Bu durum iki devlet arasında çatışmaya neden oluyordu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da 1860'dan itibaren Balkanlarda Selanik'e kadar uzanan bir demiryolu yapma politikası izlemiş ve bunun için de Osmanlı Devleti'nden imtiyazlar almıştır. Bu politika çerçevesinde Avusturya 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilan etmiştir. Bu durumu Rusya ve Sırbistan kadar şiddetli tepki ile karşılayan devletlerden biri de İtalya'dır. Çünkü İtalya Avusturya ile Balkanlardaki nüfuz mücadelesinde Karadağ ve Arnavutlukla ilgilenmiştir. Avusturya gibi demiryolu politikası izleyerek geniş ekonomik yatırımlar yapmıştır. Özellikle Arnavutluğu ele geçirerek Adriyatik'i bir kapalı deniz haline getirmek ve bu denizin bütün kıyılarına yerleşmeyi tasarlamıştır. Fakat Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi Adriyatik'e egemen olmasını sağlamıştır. Bu durum İtalya ile Avusturya arasında süregelen çatışmayı yeniden alevlendirmiştir.

Bütün bu siyasi ve ekonomik olgular dikkate alındığında XX. Yüzyıl başlarında Balkanlardaki yabancı müesseselerin İstanbul, Arnavutluk, Adalar, İşkodra, Selanik, Manastır'da yoğunlaştığı görülmektedir. İstanbul dâhil olduğunda Fransa ve Amerikan müesseseleri, İstanbul ayrı tutulursa Balkanlarda İtalya, Avusturya'nın eğitim alanında

daha faaliyette oldukları görülmektedir. Bununla birlikte Almanya ve kısmen Rusya'nın da bu konuda geri kalmak istemediği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Akyüz, Y. (1981), "Abdülhamid Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orjinal İki Belge", *Eğitim Fakültesi Dergisi*, XIV, Sayı. 3, 87-96.
- Armaoğlu, F. (1975), *Siyasi Tarih 1789-1960*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara.
- Büyükkarcı, S. (1995), *İstanbul Sankt Georg Avusturya Lisesi*, Damla Ofset Matbaacılık, Konya.
- Büyükkarcı, S. (2002), *Türkiye'de Amerikan Okulları*, Mikro Basım-Yayımlar, Konya.
- Çetin, A. (1983), "Maârif Nâzırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkında Raporu", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, X-XI, 189-219.
- Çetin, A. (1984), "II. Abdülhamid'e Sunulmuş Beyrut Vilâyeti'ndeki Yabancı Okullara Dair Bir Rapor", *Türk Kültürü*, XXII, Sayı. 253, 316-324.
- Haydaroğlu, İ. P. (1990), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları 1202, Ankara.
- Kocabaşoğlu, U. (1989), *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Arba Yayınları, İstanbul.
- Kodaman, B. (1986), "La présence culturelle et religieuse de la France en Anatolie orientale de 1878 à 1914", *L'Empire Ottoman la République de Turquie et la France*, Varia Turcica III, İstanbul, 391-400.
- Mutlu, Ş. (2005), *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayını, İstanbul.
- Ortaylı, İ. (1981), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt. 14, Sayı. 3, Ankara, 87-96.
- Sezer, A. (1999), *Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)*, TTK Yayını, Ankara.
- Şişman, A. (1992), "Atatürk ve Yabancı Okullar", *Atatürk, Eğitim ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması Semineri, 25 Kasım 1991*, Uludağ Üniversitesi, Necati Bey Eğitim Fakültesi Yayını, Bursa, 49-68.

ŐŐman, A. (2006), *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk AraŐtırma Merkezi Yayını, Ankara.

Tozlu, N. (1991), *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*, Akçađ Yayınları, Ankara.

Vahapoğlu, M. H. (1990), *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Türk Kültürünü AraŐtırma Enstitüsü Yayınları:109, Ankara.